

HET WOORD VAN DE WEEK

ORGAAN VAN HET HUMANISTISCH VERBOND

22e jaargang nr. 2

12 januari 1969

administratie

postbus 114, Utrecht

tel. 030-24641

postgiro 58 t.n.v. Woord van de Week

abonnementsprijs voor Nederland, andere
E.E.G.-landen, Suriname, Curaçao en de
Antillen f 7,50 per jaar

Overige landen f 12,50 per jaar

losse nummers f 0,50

verschijnt wekelijks

De man vrouw verhouding in de loop der eeuwen

De vraag of de oermens indertijd zijn vrouw bij de haren naar zijn grot sleepte is nooit wetenschappelijk vastgelegd. Laat ons dus niet insinueren omtrent onze vroegste voorouders. Misschien was hij wel heel lief voor haar, als zij tenminste het werk binnens- en buitenshuis naar zijn genoegen deed en zijn bier brouwde. Want het schijnt wel vast te staan, dat de vrouw het werk deed, dat haar rol een dienende was, dat ze in de raad der mannen geen toegang had, laat staan een stem en dat zwijgen, werken haar grote deugden waren.

Ook de Romeinen kenden het Mulier tacet in ecclesia, de vrouw zwijgt in de vergadering. Als een meisje trouwde ging ze van de vaderlijke macht over in die van de echtgenoot en was dus officieel nooit een vrij wezen. Bij de Grieken heerst een situatie die voor de moderne vrouw moeilijk te aanvaarden is. Homerus laat er geen twijfel over bestaan, dat de positie van de vrouw in het oude Hellas een volstrekt en niet anders dan een dienende was. De man is *de held*, die zijn vijand moet overwinnen. Hij heerst niet alleen over de verslagenen, maar ook in huis. De vrouw is een deel van zijn bezittingen, van zijn huishouding, niet geschikt voor de oorlog dient zij alleen voor het beheer in huis, voor de vreugden van haar heer en meester en voor nakomelingen.

Wat het liefdeleven betreft, is de eerste eis aan de vrouw gesteld: *kuisheid*. De man kon leven zoals hij wilde. Het prototype van de ingetogen en kuise huisvrouw, is Penelope, de echtgenote van de eeuwige zwerver Odysseus, die zich zonder enig gewetensbezwaar overgeeft aan alle verleidingen die de wereld hem biedt. Er is geen sprake van, dat de homerische helden de hoge liefde kenden, de eigenlijke Eros, zoals Socrates die weldra zou bepalen in Plato's Symposium. Het tegendeel van Penelope is Helena, de vrouw van Menelaos, die zich wel degelijk laat schaken, bewust en met haar wil door de verleidelijke Paris. Terwille van haar is de Trojaanse oorlog uitgebroken, want Menelaos nam deze schennis van zijn huwelijksbed niet. En alle Griekse vorsten gingen mee om de manlijke eer te verdedigen.

Het maatschappelijk leven in de Middeleeuwen,

zo van 1100—1500, wordt beheerst door kerk en ridderschap. Intussen heeft die adel een heel eigen verhouding tussen man en vrouw in het leven geroepen. Deze berustte op het *ridderlijke element*, d.w.z. bescherming van de zwakken en hulpbehoevenden. De ridder Don Quichote is daarvan het gehypertrofeerde prototype. Bescherming van de zwakken betekent in de eerste plaats dienstbetoon aan de zwakke kunne, aan de vrouw. Daarmee gepaard ging verering voor dat etherische wezen, de jonkvrouw, de edelvrouwe, die op haar balkon gezeten of in haar kemenade, het vrouwenvertrek, argwanend bewaakt door de draak van een duegna of een oudere dienaars, zich de vererende offeranden van haar ridder op een afstand laat welgevallen. Zij blijft daarbij volkomen passief, alles gaat uit van de man. Wederom is hier het onsterfelijke voorbeeld Dulcinea van Toboso, de alleen in zijn verbeelding bestaande heerseres van Don Quichotes meelijden-behoevend hart.

In de Franse letterkunde van de 17e eeuw is daar de grote tien-delige roman van Med. de la Fayette, *La Princesse de Clève* van 1675, spelend aan het hof van Lodewijk XIV en waarin het gaat om een grote liefdeshartstocht tussen de prinses van Clève en de volmaakte gentilhomme, de hertog van Nemours. Maar hun eergevoel, hun maatschappelijk zijn, hun bewustzijn van wat men aan elkander en aan zich zelf verplicht is, de officiële moraal zal het voor beiden onmogelijk maken elkander ooit toe te behoren. De wil in geen geval aanstoot te verwekken zal het winnen van hun meest hartstochtelijke gevoelens. Op haar sterfbed waarschuwt haar moeder met deze woorden: — ik weet, je voelt een diepe neiging voor de Meneer de Nemours, dat weet ik al heel lang. Ik heb je er nooit over willen spreken uit vrees, dat je je die neiging dan bewust zoudt worden. Maar nu weet je het ook zelf: je staat aan de rand van de afgrond. Er zijn grote inspanningen en grote zelfbeheersing nodig, om je van die afgrond te redden. Bedenk wel, wat je aan je echtgenoot verschuldigd bent en aan je zelf. Breng de moed en de kracht op mijn dochter, je terug te trekken van het hofleven en de hertog te vergeten. *La Princesse de Clève*

is de roman van de edelmoedige ziel. Zij ver-
afschuwt wat onwaardig is, ook het toegeven
aan een hartstocht. Ze zal niet toegeven. Dat is
haar eer te na.

Sommigen zullen zich Tolstoj's Anna Karenina
herinneren, de vrouw die zich wél overgeeft
aan haar grote buitenechtelijke liefde, maar die
juist door de kritiek van de omgeving en een
tekort aan liefde van de man, zeg maar zijn
maatschappelijke lafheid, tot zelfmoord werd
gebracht.

De Prinses de Clève brengt fier het offer aan
wat zij weet dat haar waardigheid vereist. Zij
blijft zichzelf. Anna Karenina kan er niet
tegen op.

Wat ons eigen land betreft moeten we voor de
17e eeuw in de eerste plaats denken aan Vader
Cats, wiens Houwelijk, dat is de ganse gelegen-
heid des echten staat van 1623, een soort bijbel
voor de vrouw is geweest. Het gaat over het
ideaal des christelijken huishuwijfs, over de
bruid, de vrouw, de moeder en de weduwe.

Een wijf van rechte stof behoort in alle stukken
de sin van haren man ten nauwste uit

te drukken

het is een grote deugd, een siersel van de bruit
haar man te drinken in, haar man te drukken

uit.

Ik wil in alle ding de mensen doen beseffen
dat mannen overal de vrouwen overtreffen
dat meest in allen ding, ook schoon het niet

en leeft

al wat de man gelijkt, een hoger wezen heeft.

Ofschoon hij toch ook wel wil toegeven:

Die God zijn offerand, de prins zijn tolln geeft
die lere dat een vrouw ook hare rechten heeft.

Toch blijft ook in de burger-klasse van het
17e eeuwse Holland een zekere vrouw-verering
in zwang, althans zolang de jonge dochter nog
niet getrouwd is. We denken hier aan Breeroo's
poëzie in zijn Amsterdamse volkstaal, en aan
die van Hooft, die op zo verijnd-hoofse wijze
zijn uitverkorenen vereert. Dat is allemaal heel
aardig. Maar als het meisje eenmaal getrouwde
vrouw is geworden, komen er de drie plichten:

— echtgenote voor de man

— huishoudster voor het huis

— moeder voor de kinderen

en dit alles in gehoorzaamheid en onderhorig-
heid aan de man.

De man-vrouw-verhouding blijft die van de
man als heer en meester, de vrouw als de
dienende die in feite rechteloos is, zoals in
Italië en Spanje nog heden. Een eigen mening
kon ze er wel op na houden, maar niet door-
zetten om gelijk te krijgen. *Bilderdijk* had hier-
over nog echt patriarchale opvattingen.

Leer uw eigen wil verneedren

Voor Uw eegaa's grilligheeden

Stel zijn luimen u tot wetten

Beter aan zijn voet slavin

dan verheven koningin.

Sara Burgerhart van 1781 is de eerste min of
meer moderne roman. We vinden hier een
voor haar tijd modern meisje, dat haar eigen
wegen gaat, er een gezond zelfstandig oordeel
op na houdt en tegenover de andere sexe zon-
der valse schaamte staat, niet als een ijdele
pop wil worden behandeld, maar aanspraak
maakt op eerbiediging van haar persoonlijk-
heid. De schrijfster, Elizabeth Wolff, was zelf
een voor haar tijd vooruitstrevende vrouw. Veel
kritiek had ze op de opvoeding van meisjes:
— Wij meisjes worden zeer kinderachtig op-
gevoed. Men schijnt omtrent het bestaan van
onze zielen als rechtzinnige muzelmannen te
denken. Ons postuur, onze houding trekken al

de zorgvuldigheid. Men leert ons de kunst van
behagen en hierom krijgen wij dans- en zang-
meesters en hierom moeten wij frans leren. Al
deze fraaiheden zijn maar bijzaak en als het
erop aankomt, kunnen wij net zo goed denken
als onze broer Piet of neef Jan. —

In de franse roman van de 19e eeuw is de ver-
houding tussen man en vrouw in het huwelijk
deze: de man overheerst, de vrouw is lijdzaam
en ondergaat, ook voor de wet. Flaubert, George
Sand, de Goucourt en zoveel anderen vertellen
ons telkens weer van de fijn-gevoelige vrouw,
die met een bruit van een zakenman is ge-
trouwd, die niets begrijpt van haar diepere
gevoelens en haar dan ook konsekwent in de
armen jaagt van jonge en vurige aanbidders,
liefst een kunstenaar of kwasi-artiest. Het
klassieke voorbeeld is het hoofdwerk van
Gustave Flaubert: *Madame Bovary*. Emma, in
een klooster opgevoed, trouwt als ze in de
wereld terug is de slome, geestelijk dode, sul-
lige dokter Bovary die haar bewondering had
gewekt door een gebroken been, dat deze dok-
ter had gezet. Ze trouwen, maar in zijn don-
kere saaie huis, in het emotionloze huwelijks-
leven heerst een dodelijke verveling en het
duurt niet lang, of Emma voelt zich diep on-
gelukkig. De beide jongemannen die in haar
leven komen en van wie ze zoveel verwacht,
blijken ordinaire typen die hun beloften, met
haar weg te gaan niet houden, zodat zij diep
teleurgesteld eindigt met te veel slaapmidde-
len, waaraan ze overlijdt.

Ook bij de Skandinaviërs vinden we kongruente
gevallen. Altijd weer is het de vrouw die het
slachtoffer is van mannelijk onbegrip en
egoïsme. Nora toont ons de vrouw die eindelijk
in opstand komt en een eigen besluit neemt.
Maar hoe deerlijk wordt ze teleurgesteld en
feitelijk door haar man belachelijk gemaakt.
Een wel heel triest geval van mislukte pogin-
gen zichzelf te zijn in het huwelijk. Ibsen's laat-
ste werk „Als wij, doden, ontwaken” van 1799
is een dichterlijke epiloog, een slotakkoord
a.h.w., dat het hele oeuvre afsluit. Hoofdper-
soon is de beeldhouwer Rubeck, die in zijn
jonge jaren een meesterwerk had geschapen,
dat hem de weg had gebaad tot een schitte-
rende carrière. Hij was hiertoe in staat ge-
weest, omdat een meisje in haar opofferende
liefde voor hem als naaktmodel geposeerd had.
Toen het beeld gereed was, zond hij haar weg
onder dankzegging voor de betoonde medewer-
king. Zonder te begrijpen wat er in Irene om-
ging verklaarde hij dat het een mooie episode
was geweest! Dit woord werd haar ondergang.
Een episode voor hem, haar diepste leven ge-
geven voor haar liefde. Zij kon hem nooit ver-
geten, maar het beste in haar was gebroken en
om te vergeten stortte zij zich in een wild
leven, trad op in nachtcafé's als schoonheids-
koningin, trouwde een paar maal zonder liefde
en werd een zielszieke, vroeg-oude vrouw.

Bij ons is het de gehele 19e eeuw vrijwel het-
zelfde stramien. Herman Robbers, Couperus,
Ina Boudier Bakker (Het Hoogste Recht), Car-
ry van Bruggen, Top Naeff en zoveel anderen,
beelden allerlei kortsluitingen in de man-
vrouw-verhoudingen uit, die bijna allen be-
rusten op een niet begrijpen van elkanders
diepste wezen, die lang niet altijd gelegen zijn
in het seksuele vlak. En meestal is het de man
die in deze zaken tekort schiet, zodat de vrouw,
hoe dan ook slachtoffer wordt. In de realis-
tische romans sedert 1900 worden heel wat
vrouwen-tranen geweend. Top Naeff verdient
in dit verband onze volledige belangstelling.

In een van haar eerste romans, Voor de Poort (1912), ligt de tragiek in de man-vrouw-verhouding in het afstand doen, evenals bij de Prinses van Clève, het zich uit fijngevoeligheid terugtrekken en het weggedrukt verdriet om niet bereikt geluk en de vergeefse dromen. In haar laatste geschrift van 1951, „Zo was het ongeveer”, spreekt ze over de tijd die ze ziet komen: „In de jaren tussen 1930 en 1940 had de wereld veel van haar waardigheid verloren. Het zou er bedroevend uitzien, wanneer de literatuur inderdaad afhankelijk werd van de gangbare moraal en de conventies van de dag. Er is gelukkig nog iets anders, waarvoor wij geen naam hebben, maar waarvan wij de goddelijke oorsprong vermoeden, de overtuiging waarmee de mens trouw blijft aan zijn diepst eigen zelf”. De opmerking dat het er met de letterkunde droevig zou uitzien, indien ze zich liet beheersen door de moraal van het ogenblik, heeft zich sedert dien op pijnlijke wijze verwerkelijkt. In Sagans *Un certain Sourire* draait alles natuurlijk wel om L'Amour. Maar in wat voor drabbige ondiepten zijn die personen verzonken. Die zgn. liefde is gespeend van grote meeslepende gevoelens. Die juffrouw Dominique heeft een soort verhouding met een veel oudere getrouwde man. Dat krijgt dan even de allure van een cliché driehoeks-verhouding. Meer zit er niet achter. Men krijgt geen ogenblik het gevoel: dat kan niet anders. Dit is een heilig moeten, die twee hebben elkaar voor het leven gevonden. Ze zegt het trouwens zelf: „ik mag hem wel, méér niet, maar geluk zit er niet in.”

Over hedendaagse toestanden kan ik kort zijn. Tal van zgn. taboes op seksuele gebied zijn verdwenen. Onder jongere schrijvers wordt er, met de pen, maar op los geleefd. Daardoor zijn de problemen, die vroeger de verhouding tussen man en vrouw overschaduwden, niet langer zo gewichtig, dat men er hele romans aan wijdt. Het is allemaal veel eenvoudiger geworden. En we moeten dan vaststellen, dat de vrouwen

en meisjes, in de hedendaagse letterkunde niet veel geestelijke achtergrond meer vertonen, weinig eergevoel, weinig persoonlijkheid. Grote vrouwefiguren als Madame Bovary of Anna Karenina komen niet meer voor. Maar wel zien we de man wederom of liever: nog altijd domineren. De vrouw is lustobject en de problemen omtrent haar vrouwelijke persoonlijkheid zijn ver te zoeken, zodat moet worden opgemerkt dat de hedendaagse letterkunde een armetierig beeld geeft van de man-vrouw-verhouding door de weinige eerbied die de man toont voor haar innerlijk. Mischa de Vreede laat een van haar heldinnen zeggen: (Einde-loos) „Ik vind het best leuk, trouwen. Echt iets om nog eens te doen!” In het verhaal van Nora Danner eindigt een vierhoeksverhouding eenvoudig met de woorden „geen echtscheiding, maar bij elkaar blijven, ieder zijn eigen gang gaan.” Inderdaad de meest eenvoudige oplossing.

Nog één klein voorbeeld uit De Klop op de Deur van Ina Boudier Bakker. De familie Craets zit aan tafel. Het gesprek gaat over fietsen.

— Ik hoor, het begint veld te winnen, dat ook meisjes Vélocipède rijden.

— Natuurlijk op lage fietsen dan.

— Als jouw zusters dat in hun jeugd hadden kunnen doen, waren ze fris en vrolijk gebleven.

— Nu maar ik vind het geen elegante aanblik met die opwaaiende rokken en die trappende benen.

Dit was 1890. En ik herinner me nog goed, dat prof. Bolland op een college zei: „Sedert die meiden op de fiets zitten, is het hek van de dam. De moeders hebben geen toezicht meer.” Dat moet in 1906 zijn geweest. En prof. Bolland was niet de eerste de beste. Mijn conclusie is, dat hoe dan ook, de man *nog altijd* het patroon aangeeft waar de vrouw de bloempjes tussen vlecht én haar tranen.

A. SAALBORN

Gelijkstelling van eed en belofte

Sedert jaren heeft het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond aandacht gevraagd voor de hoogst onbevredigende toestand die bestaat bij het weigeren een eed af te leggen door buitenkerkelijken. Reeds in 1950 verscheen een rapport van een door het hoofdbestuur ingestelde commissie die met klem volledige gelijkstelling bepleitte voor eed en belofte en afschaffing van de vreemde formule die nu eerst moet worden uitgesproken voordat men tot de belofte kan worden toegelaten. De kortgeleden in Den Briel weer opgetreden moeilijkheden voor de kantonrechter, die moeilijkheden in de weg legde aan een wachmeester van de rijks-politie die als humanist een belofte wenste af te leggen, gaven het hoofdbestuur aanleiding zich weer tot de minister te wenden. Op uitnodiging van de minister, die te kennen had gegeven dat hij prioriteit zal verlenen aan een wetswijziging op dit punt, vond dezer dagen een bespreking plaats tussen de ondervoorzitters Roethof en Rood enerzijds en de betrokken hoofdamttenaar anderzijds.

Als resultaat daarvan mag aangenomen worden dat de minister op korte termijn een wetswijziging zal bevorderen, waardoor in de toekomst aan de keuze een eed of belofte te willen afleggen, generlei beperkende bepalingen meer zullen zijn verbonden.

Geestelijke verzorging voor militairen

Kortgeleden publiceerden wij een brief van het Hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond aan de leden van de Tweede Kamer, waarin de bezorgdheid werd uitgesproken over het te kleine aantal geestelijke verzorgers.

Wij kunnen thans meedelen, dat inmiddels bericht is ontvangen, dat de minister aan de benoeming van een 9e en 10e raadsman zijn goedkeuring heeft verleend.

Het gesprek tussen marxistische en niet-marxistische humanisten

In het nummer van de vorige week namen wij onder de hierbovengenoemde titel een verslag op van een bijeenkomst in Wenen.

Eén van de deelnemers aan deze bijeenkomst, Prof. Markovic uit Joego Slavië was in december in Nederland. In een televisie-uitzending op maandag 16 december l.l., waarin Prof. van Praag de vragen stelde, ontwikkelde zich het volgende gesprek:

Vraag: Wanneer werd u marxist?

Antw.: Toen ik 't marxisme beter leerde kennen, aanvaardde ik het.

Dat begrijp ik. Wat is volgens u marxisme?

Eerst dacht ik dat marxisme 'n theorie was over afschaffing van het kapitalisme en 't scheppen van 'n nieuwe maatschappij waarin de staat de gehele planning in handen had, waar men de sociale verschillen zou overbruggen enz. Later begreep ik dat marxisme veel meer is. Ik besepte dat het 'n humanistische filosofie was door Marx ontwikkeld, 'n theorie die de bevrijding van de mens beoogt van alle bestaande vormen van slavernij en van materiële of geestelijke armoede. Men kan deze vrijheid bereiken door afschaffing van privé-eigendom van produktiemiddelen door geleidelijke opheffing van de markteconomie voor goederen ook door 't vervangen van elke staatsdwang door zelfbesturende lichamen. Aangezien voor het marxisme de eenheid van theorie en praktijk karakteristiek is heeft marxisme ook de taak van radikale sociale kritiek en strijdt voor onderlinge menselijke verhoudingen die niet gebaseerd zijn op overheersing, angst of wantrouwen.

U zei daarnet dat volgens u marxisme 'n soort humanisme is.

Dat klopt.

Goed begrepen dus! Hoe ziet u in dit verband het humanisme?

Ik geloof dat humanisme in wezen betekent dat men zich interesseert voor de mens. Voor de verrijking en bevrijding van het menselijk leven en dat men alle problemen op een wijze benadert waarin de mens het middelpunt vormt. Als u de zaak zo bekijkt, is marxisme dus ook humanisme. Het omvat de totaliteit van de radicale menselijke ontwikkeling, de afschaffing van de bestaande menselijke vervreemding in enerzijds het economisch, anderzijds het politieke leven.

Dat is mij duidelijk. Maar men zou kunnen denken als men uw uitleg aanvaardt dat het marxisme humanistisch is in zijn doelstelling. Ik bedoel: een humanistische gemeenschap in 't doel. Maar is 't marxisme ook humanistisch in zijn middelen? Hoe past het 't humanisme toe op de middelen waarmee men het in de politieke praktijk brengt?

Ik begrijp waarom u dit vraagt. Er zijn immers

heel wat mensen die bereid zijn het marxisme als ideaal te aanvaarden, als 'n schone droom van 'n toekomstig Utopia, maar een moeilijk te verwezenlijken droom. Er bestaan verscheidene redenen voor de discrepantie tussen marxisme als ideaal, als toekomstvisioen en de sociale werkelijkheid in socialistische landen. Dat is inderdaad zo! Een van de redenen is een bijna tragische samenloop van omstandigheden. Sociale revoluties braken meestal uit in onderontwikkelde landen waar niet alleen de noodzaak bestond een nieuwe maatschappij op te bouwen maar ook van industrialisatie van het land, bouw van nieuwe steden en de oplossing van typisch kapitalistische problemen die in de bourgeoisie van het Westen reeds opgelost waren. In deze toestand van achterstand en primitiviteit was het onmogelijk om daar vlug een maatschappij op te bouwen die kon aansturen op de idealen die Marx voor ogen stonden. Een andere reden is dat er onder deze omstandigheden een bureaucratiseringsproces plaatsvond. Maar toch werden ondanks deze factoren én deze omstandigheden de sociale tegenstellingen teruggebracht tot een redelijk minimum. Men kwam tot 'n hoog niveau van deelname door de bevolking aan 't hele sociale leven en tot sociale zorg voor zwakken, zieken, ouden van dagen en misdeelden.

Dat begrijp ik, de humanistische kant van de marxistische praktijk. Maar daarnaast heb je ook de problemen, beter gezegd: het vraagstuk van de middelen en het doel! Vindt u dat, terwijl men al deze dingen verwezenlijkt, de morele kant van de zaak ondergeschikt is aan het einddoel? En welke morele normen moet men in deze periode toepassen op de politieke praktijk?

In elk geval wil ik niet zeggen dat moraal ondergeschikt is aan het einddoel. Ik beweer juist dat 't einddoel uitdrukking is van een nieuwe, andere moraal. Als men zich een duidelijk beeld kan vormen van wat de menselijke gemeenschap kan en moet zijn en welk leven de mens zou kunnen leiden dan volgt reeds uit deze visie op 'n schonere toekomst een bepaalde moraliteitsbegrip.

Het essentiële is dat dezelfde morele criteria gelden voor doel en middelen. Ik geloof dus bijvoorbeeld dat men geen leugens mag vertellen terwijl men tracht een nieuwe maatschappij te scheppen die gebaseerd is op de waarheid. Of dat het niet mogelijk is een nieuwe maatschappij zonder uitbuiting te scheppen terwijl men mensen uitbuit en misbruikt. Daarom ben ik het helemaal oneens met die marxisten die net als de jezuïeten en Macchiavelli het principe verdedigen dat het doel de middelen heiligt. De mensen die in deze tijd leven moeten bepaalde doelstellingen verwezenlijken waarvoor zij verantwoordelijk zijn. Gebruiken zij daarvoor brute en immorele middelen dan worden zij zelf daardoor anders. Zij zullen het doel nooit bereiken dat zij zich in het verleden zelf gesteld hebben.

Mag ik dit probleem iets duidelijker stellen? Welke normen gelden tijdens de revolutionaire periode? Je moet dan immers rekening houden

met haat en geweld. Bestaan er feitelijk normen voor dit soort tijden?

In een revolutionaire periode moet volgens mij dezelfde standaard gelden als in elke periode. 't Verschil tussen revolutionaire of andere periodes ligt niet in de toepassing van uiteenlopende morele normen. Het verschil is dat revolutionairen zich niet langer onderwerpen aan de moraal en de wetten die opgesteld zijn door de heersende klasse maar 'n eigen moraal hebben. 'n Nieuwe progressievere moraal die in oorlog én vrede geldt. Uiteraard zijn de omstandigheden in de revolutionaire periode anders. De analyse van het menselijk gedrag zal zelfs als we dezelfde normen toepassen maar met de omstandigheden rekening houden waarin deze daden plaatsvinden, 'n verschillend resultaat opleveren.

Dat begrijp ik. Maar wat denkt u van normen die vereisen dat men z'n medemens respecteert dat men tolerant is, vrijheid toestaat ook in deze moeilijke en lastige tijden? Behouden zij enige waarde?

Volgens mij zijn dit wezenlijke menselijke waarden. Toch moet men misschien twee restricties maken. Ten eerste kunnen soms verschillende waarden in botsing komen. Bij voorbeeld: onder normale omstandigheden moet men eerbied hebben voor anderen en verdraagzaam zijn. Maar soms kan het onjuist zijn om verdraagzaam te zijn tegenover mensen die wél en anderen die níét verdraagzaam zijn. Het zou verkeerd kunnen zijn verdraagzaam te zijn voor beide groepen van mensen, namelijk hen die verdraagzaam zijn en anderen die dat niet zijn.. Dit is één restrictie. Een andere betreft de vrije meningsuiting. Vrijheid van onderzoek, of van publikatie, vrijheid van vereniging en vergadering, die alle uiterst belangrijk zijn. Soms bestaan ze echter slechts op papier omdat men ze onmogelijk kan verwezenlijken. Maar ik vind ze zelfs op papier uitermate belangrijk. Zij behoren tot de onmisbare grondbeginselen voor menselijke bevrijding en emancipatie.

Juist. Ik wil graag nog even terugkomen op het probleem van de revolutie als zodanig. We noemden de „revolutionaire periode”. Is revolutie 'n voorwaarde voor de marxistische hervorming van de maatschappij?

Volgens mij heerst er veel misverstand over de term revolutie. Revolutie hoeft niet omverwerping door geweld te betekenen of dat er absoluut geweld gebruikt moet worden. Wezenlijk voor de revolutie is volgens Marx dat er een diepgaande radicale verandering plaatsvindt in de sociale verhoudingen en bepaalde instellingen veranderen die de verdere menselijke ontwikkeling tegenhouden. Marx sprak over mogelijke vreedzame sociale veranderingen in bepaalde landen zoals Engeland, Nederland en andere. Uiteraard leven wij in een wrede wereld waarin veel haat bestaat en onverdraagzaamheid en soms zelfs terreur. Volgens mij is het altijd een bewijs van primitief denken en bepaald een bewijs van eigen zwakte als men overdreven veel geweld gebruikt of als er haat bestaat. Men kan volgens mij doelmatig voor zijn idealen strijden zonder haat. De geschiedenis levert genoeg voorbeelden op van doelmatige strijd zonder haat voor de tegenstanders. Wij Joegoslaven haten bv. de

Russen niet! We mogen ze wel. Maar als ze ons aanvallen zouden we ons krachtig tegen ze verdedigen. En ik hoop met succes.

Maar u hoopt natuurlijk dat het niet nodig is?

Ik hoop dat 't niet gebeurt.

Nu nog één vraag. Ik begrijp dat u het niet nodig acht dat men haat of geweld moet bevorderen als doel op zichzelf?

Beslist niet! Alleen primitieven in 'n primitieve samenleving moeten haten teneinde iets te kunnen bereiken of om te strijden. Want primitieve onderontwikkelde volkeren vechten meestal niet voor idealen of ideeën. Ze volgen trouw hun leider of hebben 'n praktisch doel waarvoor ze menen anderen te moeten elimineren. In 'n hoogontwikkelde, beschaafde maatschappij kan men voor deze doelstellingen strijden zonder haat en onverdraagzaamheid te propageren.

Volgens u zijn er dus twee mogelijkheden om 'n socialistische of minstens post-kapitalistische maatschappij te vestigen. Via een gewelddadige revolutie of via geweldloze hervormingen. In beide gevallen verkrijgt men een situatie waarin een humanistisch ideaal min of meer verwezenlijkt zal worden. Althans volgens uw mening. Nou is mijn vraag: Bedreigen in zo'n situatie niet alle mogelijke gevaren het marxistisch humanisme? Ik denk hierbij aan bureaucratie, dogmatiek of zelfs de terreur die we soms in socialistische landen zien. Wat denkt u hiervan?

Ik denk niet dat bureaucratie, dogmatiek of terreur behoren tot de noodzakelijke fasen van het post-kapitalisme in die landen waar zich dit ontwikkelt. In bepaalde landen vond een bureaucratiseringsproces plaats omdat zij onderontwikkelde waren of verwoest waren door 'n oorlog of burgeroorlog of door bezetters. Er bestond 'n historische behoefte aan 'n sterk centraal gezag, 'n sterke gecentraliseerde staat die kon herbouwen, reorganiseren, industrialiseren, urbaniseren en een culturele en onderwijs-ontwikkeling kon verzekeren. Onder deze omstandigheden was het mogelijk soms zelfs onvermijdelijk dat de zegevierende revolutionaire partij zich ontwikkelde tot de nieuwe heersende sociale klasse tot een bureaucratie. Ik geloof niet dat 't nodig is dat 'n maatschappij op hoger sociaal en economisch peil zo'n periode van bureaucratisering doormaakt. Volgens mij is zo'n bureaucratie, zoals 't geval was in Tsjechoslowakije zelfs 'n obstakel voor ver-

De dood verandert

Zojuist verscheen onder bovengenoemde titel een pocket. Hierin trachten schrijvers van verschillende richting duidelijk te maken wat voor hen de dood betekent.

112 pagina's f 3,25

Te bestellen door storting of overschrijving van f 3,25 op postrekening 30.49.60 t.n.v. het Humanistisch Verbond te Utrecht.

dere ontwikkeling. In Tsjechoslowakije bleek duidelijk dat er 'n periode van stagnatie was doordat de bureaucratie niet in staat bleek 'n ingewikkelde, sterk geïntegreerde gemeenschap te besturen. Dit was dan ook de reden waarom de democratische krachten daar zo sterk waren. Toch heb je geen zekerheid de bureaucratie te kunnen overwinnen. Je kunt ook 't geval krijgen dat er 'n nieuwe maatschappij ontstaat die op de maatschappij van Huxley lijkt in zijn „Brave new world”. Of op die van Orwell! Daarom moet men de vlam van 't kritisch denken brandend houden. Men moet ernaar streven 'n sterke democratische meningsvorming te ontwikkelen die voortdurend druk uitoefent op de bureaucratische machten en de maatschappij in staat stelt, als er de kans toe is over te gaan op een meer democratisch socialisme. Tsjechoslowakije zou kunnen tonen hoe 'n socialistische maatschappij kan bestaan zonder bureaucratie, dogmatiek of terreur. Zelfs binnen 'n pluralistische politieke structuur.

U denkt dus dat uit 'n marxistisch oogpunt de Russische interventie niet gewettigd was?

Geen enkele interventie, geen militaire interventie kan gerechtvaardigd worden uit 'n marxistisch oogpunt. 'n Socialistische revolutie moet altijd ontstaan als resultaat van de strijd van progressieve krachten binnen een land. Nooit door een buitenlandse of militaire interventie! Vooral niet dit soort, omdat de ware reden voor de Russische interventie niet was dat er sterke contrarevolutionaire krachten of imperialisme dreigden. De hoofdreden was, dat het socialisme in Tsjechoslowakije gedemocratiseerd werd. Men bouwde daar 'n ander democratisch model voor 'n socialistische maatschappij op. Om dit te voorkomen ontstond de zogenaamde heilige alliantie van de internationale bureaucratie!

En die komt niet overeen met marxistisch humanisme?

Beslist niet.

Nog één enkele vraag. Ik zeg „marxistisch humanisme”. Men kan ook „humanistisch marxisme” zeggen. Dat is niet hetzelfde! Humanistisch marxisme is volgens mij een zekere variëteit van het marxisme. Een lichte humanisering van een marxistische idee. Marxistisch huma-

nisme betekent dat 't humanisme de kern is van de gedachtengang. Marxisme is de algemene theorie waarbinnen de humanistische idee verwezenlijkt kan worden. Nu wil ik van u graag weten of u 'n humanistisch marxist of 'n marxistisch humanist bent?

'n Marxistisch humanist. En mijn denktrant zou men dialectisch humanisme kunnen noemen. Ik vind dat marxistisch humanisme, historisch gezien de meest geavanceerde vorm is van 'n gedachte die reeds 'n lange voorgeschiedenis heeft. Vanaf de oude Griekse wijsgeren en het vroege christendom naar de filosofie van de renaissance en het rationalisme tot 't Franse utopische socialisme en de Duitse klassieke filosofie. Zoals je 't ook vindt in de grote klassieke literatuur, van Shakespeare tot Goethe. Volgens mij is marxistisch humanisme hiervan slechts 'n voortzetting, 'n nieuwe fase in de groei van de humanistische traditie.

In dit verband is 't interessant te weten of u enig nut ziet in, of enige resultaten verwacht van het contact en de gesprekken die nu plaatsvinden tussen marxisten en niet-marxisten. Lijkt dit u nuttig of blijft dit 'n academische kwestie?

Het wezen van de mens van deze tijd is nogal ingewikkeld. Ik geloof dat elke persoonlijke opvatting ook de marxistische, van het humanisme min of meer eenzijdig is. De ene meer, de andere minder. Er bestaat geen andere mogelijkheid tot verdere ontwikkeling dan door 'n dialoog, in wisselwerking met andere opvattingen. Daarom dient 'n marxistisch humanist geïnteresseerd te zijn in 'n gesprek met niet-marxistische humanisten; volgelingen van het existentialisme, van Nietzsche, Kierkegaard, evenals met de christelijke humanisten en de leden van de internationale humanistische en ethische unie.

Denkt u dat deze gesprekken deze onderlinge betrekkingen, enige invloed op het totaal der internationale betrekkingen zullen hebben?

Zeer beslist! U stelde mij vragen over haat en onverdraagzaamheid. Volgens mij ontstaan beide gevoelens als gevolg van onkunde en gebrek aan communicatie en omgekeerd! Ik geloof dat zo'n dialoog dit soort trans-culinaire, trans-ideologische contacten het beste de vrede, internationaal begrip en universele menselijke solidariteit kunnen bevorderen.

Van week tot week

Radio, Hilversum I

Zondag 19 januari 1969, 9.45—10.00 uur: Contact tussen rooms katholieken en humanisten (III).

Zondag 26 januari 1969, 9.45—10.00 uur: C. van Rijsinge: Beschouwingen van een humanist over de natuurwetenschap en de samenleving. I. Voorbereiding op een nieuwe wereld.

Zondag 2 februari 1969, 9.45—10.00 uur: G. Stuiveling: Uit humanistisch oogpunt.

Zondag 23 februari 1969, 9.45—10.00 uur: C. van Rijsinge: Beschouwingen van een humanist over de natuurwetenschap en de samenleving. II. De macht over leven en dood.

Zondag 30 maart 1969, 9.45—10.00 uur: C. van Rijsinge: Beschouwingen van een humanist over de natuurwetenschap en de samenleving. III. De samenleving van de toekomst.